

NÓTÁRI TAMÁS

Baráti és családi viszonyok Cicero leveleiben II.

Relations of Friendship and Family in Cicero's Correspondence II

Abstract: In the first part of the study, after having presented the general features of the Ciceronian *corpus* of letters, their basic characteristics and formal features, the author analysed the concept of friendship in the epistles on the one hand and Cicero's relationship with Atticus (the addressee of half of his letters and his most enduring and closest friend) on the other. In the second part of the study, he focuses on the family ties that emerge from Cicero's letters: first, Cicero's relationship with his wife, Terentia, and his children, Tullia and Marcus, is analysed, followed by the emergence of grief over the death of his daughter Tullia and the role of friends as *consulatores* in the period of mourning, which at the same time completes the Roman concept of *officia amicitiae* outlined in the previous part.

Keywords: Cicero, correspondence, ancient Rome, friendship, family relations, Tullia, Marcus, *consulatores*

Összefoglaló: A tanulmány első részében a cicerói levél*corpus* általános jellemzőinek, a levelek alapvető jellegzetességeinek és formai jegyeinek bemutatását követően egyfelől az *epistulák*ban megjelenő barátságkonceptiót, másfelől Cicéronak Atticushoz (vagyis levelei felének címzettjéhez, valamint legtartósabb és legközelebb barátjához) fűződő viszonyát elemzi a szerző. A tanulmány második részében a cicerói levelekből körvonalazódó családi szálakra fókuszál: először Cicéronak feleségéhez, Terentiához, illetve gyermekeihez, Tulliahoz és Marcushoz fűződő kapcsolatát elemzi, majd a leánya, Tullia halála feletti gyász megjelenését és a gyászidőszakban a barátok vigasztalói (*consulatores*) szerepét vizsgálja, amely egyúttal teljesebbé teszi az előző részben vázolt *officia amicitiae* római koncepcióját.

Kulcsszavak: Cicero, levelezés, ókori Róma, barátság, családi viszonyok, Tullia, Marcus, *consulatores*

1. Terentia, Tullia és az ifjabb Marcus a cicerói levelek tükrében

Cicero és Terentia házassága kapcsán a szakirodalomban számos vélemény fogalmazódott meg. Petersson szerint a házasság nem volt boldogtalan, bár nyilván feszültségeket szülhetett Terentia Cicéronál előkelőbb származása és családjának eredetileg vagyonosabb helyzete.¹ Mitchell szerint a válás elsődlegesen Terentia ma-

¹ Torsten PETERSSON: *Cicero*, University of California Press, Berkeley, 1920, 206.

gatartására volt visszavezethető, Cicero Pompeius veresége utáni (Kr. e. 48 őszi) brundisiumi tartózkodása kapcsán tanúsított ellenszenves hozzáállására és leánya, Tullia iránti fukarságára.²

A szakirodalmi álláspontok legfőbb forrásai egyrészt Cicero levelei – a közvetlenül Terentiának írottak, illetve azok, amelyekben Cicero Atticusnak számolt be családi élete alakulásáról –, valamint Plutarkhos életrajza, amely a Cicero iránt mélységesen elkötelezett titkár és barát, Tiro feljegyzésein alapult.³ A plutarkhosi beszámoló szerint Terentia sem Cicerót, sem Tulliát nem látta el kellő anyagi támogatással a közös, illetve Cicero által felhalmozott vagyonból a brundisiumi időkben, ő maga nem csatlakozott férjéhez, lányát kellő pénzügyi háttér nélkül küldte apjához, adósságokat halmozott fel, s a római ház számos ingóságát pénzzé tette, Cicero pedig egyrészt ezen okokból vált el Terentiától, másrészt pedig azért, hogy elvehesse Publiliát.⁴ A levelekből azonban némiképp eltérő kép rajzolódik ki: Terentia azért nem ment Brundisiumba, mert erre Cicero kifejezetten megkérte,⁵ Tullia biztonságban érkezhett meg apjához,⁶ aki mellett hosszabb időt töltött, Cicero pedig csupán a válás után vette egyáltalán tervbe az új házasságot.⁷

A házaselek közötti pénzügyi természetű feszültségek nyilvánvalóan Terentia családi okokból komolyabb pénzügyi bázisára, részint a nem ritkán komoly pénzzavarral küzdő Ciceróénál jobb gazdálkodására voltak visszavezethetők.⁸ Cicero száműzetése idején Terentia eladta bizonyos ingatlanait, amit férje helytelenített, attól tartva, hogy ezzel az ifjabb Marcus egzisztenciáját teszi kockára.⁹ Mivel Cicero száműzetése, az *aquae et igni interdictio* a házasság vagyoni jogi hatásait is *ispo iure* megszüntette, a család anyagi biztonsága már csak azért is megrendült, mert amennyiben Cicero vagyonát elkobozzák, a hozományként hozzá került, Terentia családjától származó vagyon is elvész¹⁰ – ezen körülmény indokoltta tehette Cicero aggodalmát afelett, hogy Terentia az ingatlanok eladásával még bizonytalanabbá teheti közös gyermekeik jövőjét. A vagyonvesztés nem következett be, amit többek között az is bizonyít, hogy Cicero még Tullia halála után is megbízhatta Atticust azzal, hogy az ifjabb Marcus athéni tanulmányainak költségeit ingatlanjainak bérleti díjából fedezze.¹¹

A cicerói levelezésben Terentia 92 alkalommal kerül említésre, illetve történik rá (legtöbbször jól azonosíthatóan) utalás,¹² egyfelől Cicero neki írott, a száműzetéstől Kr. e. 47-ig datálható leveleiben (az *Ad familiares* 14. könyvének 24 *epistulájában*),

2 Thomas N. MITCHELL: *Cicero, the senior statesman*, Yale University Press, New Haven, 1991, 273.

3 Jo-Marie CLAASSEN: *Documents of a Crumbling Marriage. The Case of Cicero and Terentia*, Phoenix, 50. köt., 1996/3–4, 208–232. 208.

4 Plut. *Cic.* 41, 2–6.

5 Cic. *fam.* 14, 10.

6 Cic. *fam.* 14, 9.

7 Cic. *Att.* 12.11.

8 CLAASSEN: *i. m.*, 213; Suzanne DIXON: *Family finances: Tullia and Terentia = The family in ancient Rome. New Perspectives*, szerk. Beryl RAWSON, Croom Helm, London–Sydney, 1986, 93–120, 105.

9 Cic. *fam.* 14, 1, 5.

10 CLAASSEN: *i. m.*, 213.

11 Cic. *Att.* 12, 34, 3.

12 CLAASSEN: *i. m.*, 215.

másfelől az Atticusnak és másoknak írott levelekben. Terentiától egyetlen levél sem maradt fenn, bár nyilván sokszor írt férjének, ahogy ez Cicero válaszleveleiből is kiderül. Az Atticusnak írott levelekben Terentia 44 alkalommal kerül említésre, amelyek fele egyértelműen pozitív hangvételű (olykor persze az említés nem több, mint Terentia üdvözlölete férje bizalmas barátja felé).

Az *Ad familiares* 14. könyvének első négy, Kr. e. 58 áprilisa és novembere között írott levele a leghosszabb és legbizalmasabb hangvételű *epistula*, amely – a címzés szerint a családtagok mindegyikéhez, valójában azonban – Terentiához íródott.¹³ A Kr. e. 50 októberében Ciliciából hazatérőben írott levél, amelyben Cicero több gyakorlati ügy elintézéséért mondott köszönetet Terentiának, szintén közvetlen, feszültségmentes tónusú, amint ezt a „*suavissima*” és „*optatissima*” jelzők is mutatják.¹⁴ Egy Kr. e. 49 januárjában kelt, Atticusnak írott levélben Cicero pénzügyi kérdéseket taglalva tudatta barátjával, hogy Terentiával egy véleményen vannak az ügyben¹⁵ – az utalás itt is kiengesúlyozott viszonyra enged következtetni.¹⁶ A Kr. e. 49 februárjában Terentiának és Tullianak írott levél a „*duabus animis meis*” *appositió*val változatlanul harmonikus kapcsolatot sejtet.¹⁷ A következő néhány év Terentiának címzett levelei rendkívül rövidek és tömörek, ám ez nem feltétlenül jelzi a viszony megromlását, könnyen lehet, hogy pusztán a feszült politikai helyzet indokolta a lapidáris közléseket a házastársak között – ezt látszik alátámasztani az is, hogy olykor az ebben az időben Atticusnak írott levelek sem sokkal hosszabbak.¹⁸

A Kr. e. 48. november végén Terentiának írott levélben Cicero aggodalmának ad hangot Tullia romló egészségi állapota felett,¹⁹ s a családi feszültségeket Tullia Kr. e. 47-ben bekövetkezett válása Dolabellától – Caesar környezetének egyik legbefolyásosabb tagjától –, illetve a válás politikai és vagyoni vetületei (így például Tullia immáron teljes egészében kifizetett²⁰ hozományának visszakövetelése az elvált férjtől) felszínre hozhatta.²¹ Komoly feszültségforrást jelentett Terentia végrendeletkérdése – mivel házasságuk Ciceroval *matrimonium sine manu* volt, a közös gyermekek anyjuk után nem törvényes, hanem csak végrendeleti örökösök lehettek –, aminek elhúzódása, illetve a bizonytalan politikai helyzetben fenyegető vagyoneklobzás veszélye többször is panaszra indította a gyermekei sorsáért aggódó Cicerót.²²

Ugyanakkor éppen a Cicerót esetlegesen fenyegető vagyoneklobzás veszélye, illetve ettől való félelme kapcsán a szakirodalomban felmerült Terentia és Cicero válása okán egyazon – meggyőzőnek tűnő – magyarázat is, ami nem a házasságok közötti feszültségekkel indokolta a *divortium*ot. Mivel a válás során Cicerónak vissza kellett fizetnie Terentia számára a házasságkötéskor kapott hozományt, így ezen vagyonrész

13 Cic. *fam.* 14, 1–4.

14 Cic. *fam.* 14, 5, 2.

15 Cic. *Att.* 7, 13, 3.

16 CLAASSEN: *i. m.*, 218.

17 Cic. *fam.* 14, 14.

18 CLAASSEN: *i. m.*, 218.

19 Cic. *fam.* 14, 19.

20 Cic. *Att.* 11, 1, 4.

21 CLAASSEN: *i. m.*, 219.

22 Cic. *Att.* 11, 16, 5; 11, 9, 3.

immáron nem fenyegette az elkobzás veszélye, és amennyiben erről Terentia megfelelően végrendelkezik, úgy Tullia és az ifjabb Marcus jövőjéről biztosabban gondoskodhattak. A forrásokból ugyanakkor ezen feltételezés közvetlenül nem igazolható, legfeljebb *argumentum e silentio* alapján vélelmezhetjük, hogy amennyiben a válást komolyabb és kibékíthetetlen ellentétek előzték volna meg, úgy azoknak le kellett volna valamiképpen csapódnuk Cicero Atticusnak írott leveleiben.²³

Cicerónak az ifjabb Marcus és Tullia iránt megnyilvánuló apai szeretete és értük érzett aggodása a levelek tükrében vitán felül áll,²⁴ ugyanakkor a szakirodalom – nyilvánvalóan szintén a források tükrében – megkockáztatta azt a felvetést is, hogy Ciceróhoz lánya, Tullia sokkal közelebb állt, mint az ifjabb Marcus.²⁵ Felmerül a kérdés, hogy amennyiben ez így van, úgy ez mennyiben felelt meg a római társadalmi szokásoknak és elvárásoknak, kivált a fiúgyermek felé támasztott *imitatio patris* követelményének, illetve az e követelmény teljesítéséhez joggal elvárt apai támogatás igényének. Ennek kapcsán indokoltnak látszik megvizsgálni egyrészt a két gyermek képzésének és iskoláztatásának útját és az erre fordított szülői erőfeszítést, másrészt a felnőttkori karrier előkészítését, ami az ifjabb Marcus esetében nyilvánvalóan a politikai pályát, Tullia esetében pedig a házasság révén elérendő megfelelő társadalmi státust jelentette.

A kor társadalmi rendjének megfelelően Cicero nyilván nagyobb figyelmet szentelt fia képzésének, de az arisztokrata – vagy legalábbis felsőbb osztályhoz tartozó – *domus* megfelelő képzést nyújtott a leánygyermeknek is a görög és római irodalomban, költészetben, bölcséletben és politikai ismeretekben,²⁶ így tehát alighanem Tullia szintén használhatta apja könyvtárát, és iránymutatást kapott tőle olvasmányait illetően.²⁷ Tullia műveltségét bizonyítják apjának írott levelei²⁸ – bár ezeket csupán utalásokból ismerjük –, érdeklődése az apjának címzett levelek, valamint a politikai események (így például forrásszerűen igazolhatóan a Kr. e. 49-es év fordulatai) iránt.²⁹ Tény azonban, hogy míg az ifjabb Marcus gyermek- és fiatalkori képzése kapcsán részleteket is megtudunk Cicero levelezéséből, Tullia esetében erről nem értesülünk.³⁰

Az ifjabb Marcus oktatása már Kr. e. 59-ben egy Atticus-levélben szóba kerül, amely Aristodemust említi meg név szerint, aki a két fiú, Marcus és Quintus tanítója lehetett.³¹ Egy néhány héttel későbbi levélben Cicero fia nevében egy görög mondattal

23 CLAASSEN: *i. m.*, 223.

24 Judith P. HALLETT: *Fathers and Daughters in Roman Society: Women and the Elite Family*, Princeton University Press, Princeton, 1984, 134; Teresa CARP: *Two Matrons of the Late Republic*, *Women's Studies* 1981/8, 189–200.

25 Emiel EYBEN: *Fathers and Sons = Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, szerk. Beryl Rawson, Oxford University Press, Oxford, 1991, 114–143, 139.

26 Thomas SPÄTH: *Cicero, Tullia, and Marcus: Gender-Specific Concerns for Family Tradition? = Children, Memory, and Family Identity in Roman Culture*, szerk. Véronique DASEN, Thomas SPÄTH, Oxford University Press, Oxford, 2010, 147–172, 150.

27 Beryl RAWSON: *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2003, 156.

28 Cic. *Att.* 10, 2, 2.

29 Cic. *Att.* 10, 8, 1.

30 SPÄTH: *i. m.*, 151.

31 Cic. *Att.* 2, 7, 5.

köszönti Atticust,³² ami azt engedi valószínűsíteni, hogy a fiú jó haladt tanulmányai-val, s e mondatot maga fogalmazta. Ezen levélhelyekből kitűnik, hogy egyfelől Cicero komoly figyelmet fordított fia képzésére, másfelől az unokatestvérek együtt tanultak, s hogy az oktatás kétnyelvű volt.³³

Cicero aktívan részt vett fia és unokaöccse oktatásában, amint ezt Kr. e. 54-ben Quintushoz írott levele is bizonyítja, amelyben felajánlja, hogy személyesen foglalkozik majd unokaöccsével, miután komolyabb tanítási gyakorlatra tett szert fia képzése során;³⁴ az általa nyújtott szónoki képzés a Paeonius adta alapokat volt hivatott fejleszteni az *ars declamatoria* területén.³⁵ A két ifjú legfontosabb tanára Dionysius, Atticus szabadosa volt – Kr. e. 54 júliusában Cicero arra kérte Atticust, hogy mielőbb keresse fel, hogy megkezdődhessen a fiúk képzése.³⁶ Kr. e. 51-ben Dionysius már mindenképp a cicerói háznép tagja volt, s bár Atticusnak írott levele tanúsága szerint a növendékeket olykor elkészerítette tanáruk kolerikus természete, Cicero művelt, elkötelezett és növendékeit szerető pedagógusként vette védelmébe a tanárt.³⁷ Véleménye azonban hamarosan megváltozott, Kr. e. 49-ben felmondott az immáron inkompetensnek tekintett nevelőnek,³⁸ s utóbb felpanaszolta hálátlanságát is.³⁹ Marcus Kr. e. 45/44-es athéni tanulmányai kapcsán Cicero szintén Atticusnak számolt be arról, miként kíséri figyelemmel és felügyeli fia előmenetelét, illetve nyilatkozott elismeréssel az ifjabb Marcus íráskészségének és stílusának fejlődéséről.⁴⁰ Kr. e. 44 májusában tervbe vette, hogy felkeresi fiát Athénban, hogy személyesen győződhessen meg ottani életmódjáról és tanulmányi előmeneteléről.⁴¹ E látogatásra végül nem került sor, de több tanárt, így Leonidast és Herodest is megbízta vele, hogy rendszeresen számoljanak be fia tanulmányairól.⁴² C. Trebonius viszont ellátogatott Kr. e. 44 májusában Athénba, és elismeréssel gratulált az apának fia eredményeihez,⁴³ valamint meghívta az ifjabb Marcust Asiába azzal, hogy tanára, Cratippes is elkísérheti,⁴⁴ s így tanulmányait sem kell megszakítania.⁴⁵

Olykor Cicero fia akaratával ellentétesen is beavatkozott a tanárok módszereibe, így például megtiltotta neki, hogy látogassa Gorgias előadásait, aki állítólag kicsapongásra és italozásra csábította az ifjút.⁴⁶ Ezen, Plutarkhostól származó indokolást mellőzve ugyan, de az ifjabb Marcusnak Tiróhoz írott leveléből kiderül, hogy Kr. e. 44 nyarán

32 Cic. *Att.* 2, 9, 4.

33 SPÁTH: *i. m.*, 151.

34 Cic. *Q. fr.* 2, 13, 2; 3, 4, 6.

35 Cic. *Q. fr.* 3, 3, 4.

36 Cic. *Att.* 4, 15, 10.

37 Cic. *Att.* 6, 1, 12.

38 Cic. *Att.* 8, 4, 1–2.

39 Cic. *Att.* 8, 10.

40 Cic. *Att.* 14, 7, 2.

41 Cic. *Att.* 14, 16, 3.

42 Cic. *Att.* 14, 16, 3–4.

43 Cic. *fam.* 12, 16, 1.

44 Cic. *fam.* 12, 16, 2.

45 SPÁTH: *i. m.*, 154.

46 Plut. *Cic.* 24, 8.

apja valóban megtiltotta, hogy kapcsolatban maradjon Gorgiasszal.⁴⁷ Bár az ifjú Marcus hasznosnak ítélte Gorgias óráit, alávetette magát apja akaratának.⁴⁸ Cicero arról is gondoskodott, hogy athéni tanulmányai során Marcus megfelelő, vagyis saját, illetve apja rangjához méltó színvonalon élhessen,⁴⁹ aminek fedezetét – többek között – az ingatlanok bérbeadásából befolyt összegek fedezték.⁵⁰ A mércét a többi szenátor (Bibulus, Acidinus és Messala) Athénban tanuló fiának életmódja nyújtotta,⁵¹ vagyis az ifjabb Marcus mintegy apja rangját volt hivatott reprezentálni Athénban.⁵²

Tullia sorsát szintén a család, illetve a családfő rangjának és politikai befolyásának emelése determinálta mint cél. Apja Kr. e. 67 decemberében jegyezte el C. Calpurnius Piso Frugival,⁵³ a házasságkötés pontos idejét nem ismerjük, tény viszont, hogy Cicero mint vejét említi Pisót Kr. e. 63-ban a *Negyedik Catilináriában*.⁵⁴ (Természetesen az sem zárható ki, hogy a házasságkötésre csak valamivel később került sor, és a *gener* említése csak lánya jövedőbelijére vonatkozott.⁵⁵) Piso, aki Kr. e. 58-ban *praetor* lett, Kr. e. 58 végén vagy Kr. e. 57 elején halt meg, vagyis az ekkor húszéves Tullia megözvegyült. Kr. e. 56-ban jegyezték el Furius Crassipesszel, a Kr. e. 51-es év majdani *quaestor*ával,⁵⁶ a házasságkötésre röviddel ezt követően, a válásra pedig Kr. e. 51-ben kerülhetett sor.⁵⁷ Ciliciába utazása előtt Cicero már elkezdett új férjet keresni Tullia számára, de távollétében ennek intézését, illetve magát a döntést is Terentia és Tullia vette kézbe, Cicerót pedig úgymond kész tények elé állították – a házasságkötésre Dolabellával Kr. e. 50 májusában vagy júniusában került sor,⁵⁸ ami Cicerót politikailag kényes helyzetbe hozta, mivel Dolabella volt az, aki *crimen maiestatis* és *ambitus* miatt vádat emelt Cicero ciliciai hivatali elődje, Appius Claudius Pulcher ellen – akivel Cicero megpróbálta fenntartani a jó viszonyt –, ezzel megakadályozva annak *triumphus*át.⁵⁹ Ennek megfelelően Kr. e. 50 augusztusában Appius Claudiusához írott levelében Cicero megdöbbenésének adott hangot, amiért családjá tudta és beleegyezése nélkül hozta tető alá a házasságot.⁶⁰

Collins és Späth – az Atticus-levelekre alapozott⁶¹ – okfejtését követve érdemes rekonstruálni Tullia Dolabellával kötött házasságának alternatíváit és előkészületeit.⁶²

47 Cic. *fam.* 16, 21, 1.

48 Cic. *fam.* 16, 21, 6.

49 Cic. *Att.* 12, 24, 1; 12, 32, 2.

50 Cic. *Att.* 14, 7, 2.

51 Cic. *Att.* 12, 32, 2.

52 SPÄTH: *i. m.*, 154.

53 Cic. *Att.* 1, 3, 3.

54 Cic. *Cat.* 4, 3.

55 RAWSON: *i. m.*, 247; Patricia A. CLARK: *Tullia and Crassipes*, Phoenix, 45. köt., 1991, 28–38, 33;

Susan TREGGIARI: *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*, London, 2007, 43.

56 Cic. *Q. fr.* 2, 4, 2; *fam.* 1, 7, 11.

57 SPÄTH: *i. m.*, 159.

58 Cic. *fam.* 8, 13, 1; TREGGIARI: *i. m.*, 97.

59 Cic. *fam.* 3, 10. 11. 12.

60 Cic. *fam.* 3, 12, 2.

61 Cic. *Att.* 5, 4, 1; 5, 21, 14; 6, 1, 10.

62 John H. COLLINS: *Tullia's Engagement and Marriage to Dolabella*, Classical Journal, 47. köt., 1951, 164–168, 164; SPÄTH: *i. m.*, 161. és köv.

Cicero Kr. e. 51 májusában írott levele⁶³ alapján eredetileg három férjjelölt jöhetett számításba: egy meg nem nevezett férfi, akivel Cicero azért nem kalkulált érdemben, mert Terentia számára nem tűnt elfogadhatónak; Servius, akit alighanem Servius Sulpicius Rufus, Cicero jogtudós barátja és Postumia fiaként azonosíthatunk, s akit Servilia, Brutus anyja protezsált; valamint egy harmadik, Pontidia által kommandált férfi. A Kr. e. 50 februárjában írott, Atticusnak címzett válaszlevélből kiolvasható, hogy Atticus Serviust pártolta, mivel Pontidiát és jelöltjét komolyan vehetetlennek ítélte.⁶⁴ Egy héttel későbbi levélből az tűnik ki, hogy Cicero már Pontidia jelöltje mellé tenné le a voksot – szemben Serviusszal –, idézve Atticus kijelentését, miszerint örülne, ha Cicero visszatérne a gyökereihez (*vetus grex*).⁶⁵ Ezen gondolatát és a hozzá tartozó instrukciókat meg is írta Terentiának és Tullianak, de a levél nyilván csak hat-nyolc hét múlva, tehát április közepén ért Rómába.⁶⁶ Pontidia jelöltje alighanem Marcus Pontidius, egy arpinumi lovagrendi nemzetség sarja, Cicero „földije” (*municeps noster*)⁶⁷ lehetett, vagyis egy olyan férfi, aki Tullia számára tisztességes, de semmiképpen sem a római elitből származó férjjelöltnek minősült,⁶⁸ s e lehetőség nyilvánvalóan sem Terentia, sem Tullia számára nem tűnt kecsegtetőnek, hiszen Rómában már februárban hírek kaptak lábra a Tullia és Dolabella között készülõ házasságról.⁶⁹ Az elõkészületeket nyilván Terentia tette meg, s mivel a Pontidiusra vonatkozó férji döntés csak késve érkezhett Rómába, semmi sem gördíthetett akadályt anya és lánya elé, hogy az arpinumi lovag helyett a római arisztokrácia tagját, Dolabellát válasszák – Cicero csak áprilisban értesült az eseményekről, vagyis az eljegyzés tényéről,⁷⁰ ami Cicerót és családját nem a *vetus grex* irányába, hanem a rangbeli emelkedés felé mozdította.⁷¹

Terentia és Tullia azon döntése tekintetében, hogy Tullia következõ férje „megfelelõ” választás legyen, vagyis a római elitbõl kerüljön ki, a szakirodalomban felbukkant azon feltételezés, hogy választásuk – és a Dolabellával lebonyolított tárgyalások, illetve az eljegyzés nyelbe ütése, még mielõtt Cicero Ciliciából érdemben állást tudott volna foglalni a kérdésben – nélkülözötte a körütekintést, s nem vették tekintetbe, hogy Dolabella személyével politikailag kínos helyzetbe hozhatják Cicerót.⁷² Az ezzel szemben álló nézetek, miszerint Terentiát és Tulliát mi sem jellemezte kevésbé, mint holmi politikai naivitás, s hogy döntésüket elsõsorban társadalmi és politikai, nem pedig személyes rokonszenv által vezérelve hozták meg, jóval helytállóbbnak látszik.⁷³ Ezen álláspontot értelemszerûen Cicero levelei támasztják alá, amelyekbõl a Kr. e. 51/50-es évben egy Caesar körüli szövetségi rendszer látszik körvonalazódni, amelyhez Curio,

63 Cic. *Att.* 5, 4, 1.

64 Cic. *Att.* 5, 21, 14.

65 Cic. *Att.* 6, 1, 10.

66 COLLINS: *i. m.*, 167.; SPÄTH: *i. m.*, 162.

67 Cic. *Brut.* 246.

68 COLLINS: *i. m.*, 166.; SPÄTH: *i. m.*, 163.

69 Cic. *fam.* 8, 6, 1–2.

70 Cic. *Att.* 6, 6, 1.

71 SPÄTH: *i. m.*, 165.

72 CARP: *i. m.*, 196.

73 TREGGIARI: *i. m.*, 100.; Luca GRILLO: *Reading Cicero's ad Familiares 1 as a Collection*, *The Classical Quarterly* 2015/2, 655–668, 667.

Dolabella és Caelius – hogy csak Cicero leveleinek címzettjei, illetve a levelekben gyakrabban előforduló neveket említsük – csatlakoztak. Ezen politikai átrendeződést a Rómában tartózkodó, férje oldalán a közéletben maximálisan beavatott Terentia és az immáron hozzátvőleg 28 éves Tullia bizonyosan észlelte.⁷⁴

Az ifjabb Marcus esetében apja nemcsak képzésére, de politikai pályája esélyeire is nagy figyelmet fordított, ami a levelezésben először olyan módon jelent meg, hogy Kr. e. 58-as száműzetése során önváddal telt leveleiben aggódott azért, hogy saját bukása családjára és kivált fia majdani esélyeire is árnyékot vethet,⁷⁵ s hogy fiára csak az őt övező gyűlöletet és a nevét bemocskoló szégyent (*invidia, ignominia nominis*) hagyhatja.⁷⁶ A hazatérést követően természetesen Cicero önértékelése is helyreállt, és évekkel később már akként írt Caeliusnak, hogy a fiára hagyott név *amplum patrimonium*⁷⁷ lesz számára.⁷⁸

Hogy közvetlen képet nyerhessenek a politika hétköznapijairól és Kis-Ázsia életéről, Cicero fiát és unokaöccsét is magával vitte Kr. e. 51 nyarán Ciliciába, ahol egy időre rábízta őket az ifjabb Deiotarusra.⁷⁹ Utóbb az ifjak Ciceróval együtt Rodoszra, majd Athént útba ejtve tértek vissza Rómába.⁸⁰ A polgárháború kezdetén Cicero nem tudta eldönteni, hogy Itáliában maradjon-e, vagy csatlakozzék Pompeiushoz, illetve hogy fiát egyedül küldje-e Görögországba, vagy vele menjen.⁸¹ Meglehetősen rossz időzítéssel, Kr. e. 49-ben csatlakozott Pompeiushoz – amikor annak ügye már egyértelműen vesztesre állt – fiával, öccsével és unokaöccsével együtt,⁸² majd Kr. e. 47-ben Brundisiumba visszatérve fiát Caesar elé küldte mint követet.⁸³ (Marcus politikai karrierjét apja nem csupán egyengetni, de még elindítani sem tudta, hiszen a fiú apja halálakor mindössze 22 éves volt, de a neki biztosított képzés és beágyazottsága a római elitbe lehetővé tette számára, hogy utóbb bekerülhessen a *pontifexek collegium*ába, majd Kr. e. 30-ban *consul suffectus*i rangot érjen el.⁸⁴)

A levelezésben – még ha nem is bőségesen – találni az ifjabb Marcusról és Tulliaról személyesebb hangvételű jellemzéseket is. A száműzetésből Quintusnak írott levelében Cicero Tulliat mint a legszeretőbb, legszerényebb és legokosabb leányt jellemzi, vagyis „erénykatalógusában” szerepel a *pietas*, a *modestia* és az *ingenium* tradicionális római erénye.⁸⁵ Brundisiumból Terentiának küldött levelében Tullia *appositiói* a *virtus*, a *humanitas* és a *dignitas*,⁸⁶ amelyek szintén a hagyományos római értékrend megnyilvánulásai.⁸⁷ Marcus esetében is megjelenik a *dignitas*, a *fortitudo* és a *modestia*

74 GRILLO: *i. m.*, 67.

75 Cic. *fam.* 14, 1. 2. 3; *Att.* 3, 19. 23; *Q. fr.* 1, 3.

76 Cic. *Att.* 3, 23, 5.

77 Cic. *fam.* 2, 16, 5.

78 SPÁTH: *i. m.*, 166.

79 Cic. *Att.* 5, 17, 3; 5, 18, 4; 5, 20, 9.

80 Cic. *Att.* 6, 7, 2; *fam.* 14, 5, 1.

81 Cic. *Att.* 7, 13, 3; 7, 17, 1. 4; 8, 2, 4; 8, 3, 5.

82 SPÁTH: *i. m.*, 167.

83 Cic. *fam.* 14, 11. 15.

84 SPÁTH: *i. m.*, 169.

85 Cic. *Q. fr.* 1, 3, 3.

86 Cic. *fam.* 14, 11.

87 SPÁTH: *i. m.*, 171.

erénye.⁸⁸ E jellemzések alapján azonban nem zárhatjuk ki, hogy Cicero gyermekei kapcsán nem annyira személyes tulajdonságait vonultatta fel a levelekben, hanem a rangjabeli római fiataloktól és felnőttektől elvárt személyiségvonásokat sorolta fel, illetve domborította ki, lévén gyermekei is – akárcsak maga – a *domus Tulliana*, vagyis a Tullii Cicerones reprezentánsai a környezet felé,⁸⁹ amely feladatot akkor tudhaták a legméltóbban betölteni, ha mintegy őseik képmásaiként jelennek meg, amint Quintusnak írott levelében Tulliat is mint önnön szakasztott mását, illetve az ifjabb Quintust is mint apja tükörképét dicsérte.⁹⁰

2. Gyász és vigasz Cicero leveleiben

Tullia Kr. e. 45-ben bekövetkezett halála mélyen lesújtotta Cicerót, aki – többek között saját asturai villájába, illetve Atticus nomentumi birtokára elvonulva – a magányban igyekezett vigaszt találni. Barátai neki írott leveleit és a bölcséleti irodalmat olvasva fogalmazódott meg benne a gondolat, hogy egyrészt megírja a maga *Consolatióját* (amiből csupán töredékek maradtan ránk), illetve egyéb késői filozófiai műveit (többek között a *Tusculanae disputationest*), amelyek segítségével voltak a gyázmunkában, s hogy másrészt kápolnát (*fanum*) emeljen szeretett lánya emlékére. Felmerül a kérdés, hogy a hosszas tervezés és előkészületek ellenére végül miért nem került sor Tullia *fanumának* megépítésére. Cicerót feltehetőleg hosszabb, a *Consolatiótól* a *Tusculanae disputationesig* vezető gondolati folyamat készítette eredeti döntése megváltoztatására és a gyász emlékműépítés nélküli – mondhatni intellektuálisabb – feldolgozására.⁹¹

E korszak eleve is a visszavonulás és az elmélyülés idejét jelentette Cicero életében: a közélet helyett irodalmi munkásságának szentelte magát, Kr. e. 46-ban írta meg a *Brutust*, a *Paradoxa Stoicorumot* és az *Oratort*, illetve Kr. e. 46 végén kezdett dolgozni *Hortensius* című dialógusán. Ugyanerre az időszakra esett számos magánéleti változás is: Kr. e. 47-ben elvált Terentiától, és feleségül vette a nála jóval fiatalabb Publiliát. E házasság nem tartott soká, és röviddel Tullia halála után Cicero ismét a válás mellett döntött,⁹² Plutarkhos leírása szerint azért, mert az új feleség nemhogy nem osztozott a Tullia halála feletti gyászban, hanem azt – nyilván valamiféle féltékenységből – egyenesen könnyel viselte.⁹³

Kr. e. 46 végén az ekkor 33. évében járó Tullia, miután elvált harmadik férjétől, Dolabellától, akitől gyermeket várt, beköltözött Cicero római házába, és Kr. e. 45 január közepén fiúgyermeknek adott életet. Tullia a szülés után hozzávetőleg egy hónappal halt meg, és a gyermek sem sokkal élte túl.⁹⁴ Mivel az ezt követő hetekből nem maradtak

88 Cic. Att. 14, 7, 2; 14, 11, 2.

89 SPÁTH: *i. m.*, 171.

90 Cic. *Q. fr.* 1, 3, 3.

91 Walter ENGLERT: *Fanum and Philosophy: Cicero and the Death of Tullia*, Ciceroniana On Line 1/1, 2017, 41–66, 41.

92 ENGLERT: *i. m.*, 42.

93 Plut. *Cic.* 41, 8.

94 Cic. Att. 12, 12. 18. 29.

fenn Cicero által vagy neki írott levelek, a hamvasztás és a temetés részleteiről – amelyek nyilván a római szokásrendet követték – nem tudunk részleteket. A temetés után Cicero nem maradt Tusculumban, először Attiusnál időzött Rómában, majd asturai villájába költözött.⁹⁵

Ekkor határozta el, hogy – mivel az általa olvasott bölcséleti irodalomban nem találkozott megfelelő tartalmú és hangvételű művel – megírja a *Consolatiót*, amit a maga műfajában újszerű munkának szánt.⁹⁶ Ellentétben a dialógusok szokásával, amely legalább két beszélgetőpartnert – jelen esetben a vigasztalándót (*consolandus*) és a vigasztalót (*consolator*) – szerepeltettek, Cicero itt úgymond önmagával beszélgetve, vagyis mindkét szerepet magára öltve akart a maga számára vigaszt nyújtani, illetve találni.⁹⁷ A Lactantiusnál fennmaradt leírásból világosan kitűnik, hogy filozófiai igazolást igyekezett találni arra, hogy Tullianak emlékművet szenteljen,⁹⁸ s így elérje annak *apothéosisát* – ezen a ponton, illetve a lélek halál utáni sorsa kapcsán megfogalmazott elmékedéseiben feltehetőleg Krantór *Peri Penthus (A gyászról)* írott művéből.⁹⁹

Viszonylag hamar, már a március 11-én Atticusnak írott levélben előkerül a kápolna (*fanum*, illetve általánosabban *monumentum*) építtetésének a gondolata,¹⁰⁰ és már megemlíti az építész Cluatiust is, aki segítségére lesz a megvalósításban, és a hely kiválasztásának kérdése. Az épület célja egyértelműen Tullia *apothéosisa*,¹⁰¹ központi, sokak számára elérhető helyen kell állnia (*celebritas*), és „mindörökre” fenn kell maradnia.¹⁰² A hely kiválasztásánál számos lehetőség lebegett Cicero szeme előtt – Astura, több *hortus* a Tiberis mentén, Arpinum, Ostia és Tusculum –, amelyek előnyei és hátrányai folyamatos mérlegelés tárgyát képezték a Kr. e. 45 márciusa és júliusa között Atticusnak írott levelekben.¹⁰³ Utóbb azonban minden különösebb magyarázat nélkül feladta a *fanum* megépítésének tervét, s az a levelekben is csak mint egykori terv került újból említésre.¹⁰⁴ A magyarázat gyakorlati síkon alighanem abban keresendő, hogy az ingatlan, amelyre végül választása esett, Scapula birtoka, a caesari városrendezési tervekben érintett területté vált, s így külső körülmények folytán kényszerült feladni elképzelését – bölcséleti síkon Cicero feltehetően azért állt el a *fanum* tervétől, mert irodalmi munkásságában szublimáltabban dolgozhatta fel a gyászt, és nem szorult annak építmény formájában történő kifejezésére.¹⁰⁵

95 TREGGIARI: *i. m.*, 135.; David Roy SHACKLETON BAILEY: *Cicero*, Duckworth, London, 1971, 204.

96 Cic. *Att.* 12, 13.

97 Kasimir KUMANIECKI: *Die verlorene Consolatio des Cicero*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 1968/4, 27–47.; Han BALTUSSEN: *Cicero's Consolatio ad se. Character, Purpose and Impact of a Curious Treatise = Greek and Roman Consolations: Eight Studies of a Tradition and its Aftermath*, szerk. Han BALTUSSEN, Classical Press of Wales, Swansea, 2013, 67–91.

98 Lact. *div.* 1, 15, 16.

99 Cic. *Acad.* 2, 135; *Tusc.* 1, 115; 3, 12; 3, 71; ENGLERT: *i. m.*, 46.; Pierre BOYANCÉ: *L'apothéose de Tullia*, Revue des Études Anciennes, 46. köt., 1944, 179–184.

100 Cic. *Att.* 12, 18.

101 Cic. *Att.* 12, 12. 18. 19.

102 *Att.* 12, 19.

103 ENGLERT: *i. m.*, 50.

104 Cic. *Att.* 15, 15.

105 ENGLERT: *i. m.*, 52.

Az antik barátságfogalom szerint a vigasztalás, a gondok enyhítése egyértelműen a barát feladatai közé tartozott (*officium consolationis*).¹⁰⁶ Minthogy a levél egyfelől a lélek tükröződésének (*imago animi*), másfelől a szóbeli kommunikáció adekvát helyettesítőjének számított, így az *epistula* világos képet adott a levél írója és címzettje közti viszonyról, a barátság fokáról, jellegéről.¹⁰⁷ A levél útján nyújtott vigasz számos esetben lehetett indokolt, így például a címzett száműzetése esetén, de a legpregnansabban mégis halálesetek kapcsán lépett előtérbe.¹⁰⁸ Ugyanakkor már az antik stíluselmélet is vallotta, hogy a levél útján nyújtott vigasz korántsem állítja egyszerű feladat elé a levélíró.¹⁰⁹

A baráti levelezés egyik legfőbb kritériuma a társadalmi normáknak, illemszabályoknak megfelelő és egyúttal a felek közötti viszonyt is tükröző tónus megválasztása volt, amit rendszerint a *verecundia*, a *humanitas* és az *urbanitas* kifejezések írtak le.¹¹⁰ Amennyiben a levél írója és címzettje társadalmilag egyenrangú felek voltak, a levél megírására okot adó körülmény – példának okáért a címzett családjában bekövetkezett haláleset – értelemszerűen emocionális egyenlőtlenséget teremtett a vigasztaló (*consolator*) és a vigasztalandó (*consolandus*) között, amit a *consolator* volt köteles megfelelően megválasztott tónussal és stíluselemekkel enyhíteni.¹¹¹ Az elvárt udvariassági szint emelése – vagyis a levelezőpartner bölcsességének és higgadtságának olykor mértéken felülinek tűnő dicsérete – ugyanakkor számos esetben stíluseszközként, méghozzá a levél megírásának gyakorlati célját erősítő *instrumentum*ként jelent meg a cicerói levelezésben: lehetővé tette tanácsok és bírálat megfogalmazását anélkül, hogy a levél írója megsértené a címzettet.¹¹²

A kötelező levélírói tapintat alapján olykor a levélíró *expressis verbis* kijelenti, miszerint nem is állhat szándékában tanácsot vagy vigaszt nyújtani a címzettnek, mivel az önnön bölcsessége és érett jelleme okán erre nem is lehet rászorulva,¹¹³ hiszen a római társadalom normái nem tették lehetővé egy idősebb vagy magasabb rangú levelezőpartner figyelmeztetését és tanácsokkal való ellátását.¹¹⁴ A *suavitas*, a *iocunditas* és a *humanitas* triásszal mint a baráti kommunikáció elvárásaival¹¹⁵ szemben álltak az *acerbitas*, az *arrogantia*, a *contumelia* és a *severitas*. A levél megfelelő hangvételének fontosságát jelzi, hogy Tullia halála után Cicero köszönetet mond Servius Sulpiciusnak, amiért az általa küldött *consolatió*ban „*lenissimis et amantissimis verbis*” fogalmazta meg gondolatait.¹¹⁶

106 Cic. *fam.* 4, 13, 1; 6, 6, 1; 6, 3, 2; Jacques-Emmanuel BERNARD: *La sociabilité épistolaire chez Ciceron*, Honoré Champion, Paris, 2013, 78.; Raphael SCHWITTER: *Der tröstende Freund. Epistolares Rollenbild und kommunikative Verhaltensweise in Ciceros Epistulae ad familiares*, Ciceroniana On Line I/2, 2017, 369–394, 369.

107 Peter WHITE: *Cicero in Letters. Epistolary Relations of the Late Republic*, Oxford University Press, Oxford, 2010, 21–29.

108 SCHWITTER: *i. m.*, 371.

109 Front. *amic.* 1, 20.

110 SCHWITTER: *i. m.*, 372.

111 SCHWITTER: *i. m.*, 370.

112 Cic. *fam.* 9, 14, 6; 4, 3, 1.

113 Cic. *Br.* 1, 9, 1.

114 Cic. *fam.* 7, 27, 1; Att. 16, 7, 5.

115 Cic. *Lael.* 66.

116 BERNARD: *i. m.*, 246.; SCHWITTER: *i. m.*, 375.

A *consolatio* fogalma nyilvánvalóan csak barátok között volt értelmezhető, ám ezen érzelmi kapcsolatot és közelséget számos egyéb tényező is árnyalta, nevezetesen az életkor, a társadalmi rang, illetve státusz (*dignitas*), valamint az esetleges rokoni vagy hozzátartozói kötődés. A levélműfaj társadalmi státuskötöttsége a későbbiekben egyértelmű „szabállyá” is vált, amit a középkor és a humanizmus stíluselmélete rögzített.¹¹⁷

A *consolatio*s levelek hangvétele nyilvánvalóan a címzettet ért csapás mértékéhez igazodott:¹¹⁸ a kisebb kellemetlenségek megengedték a tréfásabb hangvételt, hiszen a cél a barát felvidítása, a kellemetlenség esetleges bagatellizálása volt;¹¹⁹ míg a súlyosabb sorscsapások (*calamitates*), elsősorban a haláleset és gyász esetén a vigasz tónusát is ehhez kellett igazítani.¹²⁰ Az *Ad familiares* számos, gyász esetekre vonatkozó „mintát” vonultat fel, kezdve a rövid kondoleálástól¹²¹ a filozofikusabb eszmefuttatásokon át¹²² az ugyanazon eseményre történő többször, folyamatában árnyalódó reflexiókig.¹²³

A *consolatio*s levelekben nem ritkán találni önreprezentációs elemeket, amelyek révén a *consolator* mintegy osztja ugyan a *consolandus* gondjait, de egyúttal saját példáját állítja elébe, mint egy, a csapásokon való lehetséges felülkerekedési mintát.¹²⁴ Ezen érvelési stratégia kettős hatást érhetett el: a példaadás révén egyfelől (ha a címzett által valóban respektált tekintélyszemélytől származott) lelkiileg megerősíthette, másfelől viszont akár szégyenérzetet is elővívhatott belőle, ha azt érezte, hogy nem képes felemelkedni a *consolator* lelki szilárdságának szintjére.¹²⁵ Wilcox kutatása rámutatott, hogy a római *amicitia beneficium*okkal és *officium*okkal átszőtt – sőt, a barátság fokát ezen szívességek és szolgálatok terén (a római társadalomra eleve jellemző versenyszellem okán¹²⁶) versengéssel is mérő¹²⁷ – rendje alól a *consolatio* sem jelentett kivételt.¹²⁸

A rövid kondoleálás típuspéldája az ifjabb C. Curiónak írott levél, amelyben az idősebb Curio halála kapcsán fejezi ki részvétét, ám a levél a kötelező közhelyektől eltekintve inkább a címzett és a levélíró barátságának megerősítését szolgálja.¹²⁹ Amikor Cicero Atticusnak ír annak rabszolgája, Amathas halála kapcsán, a részvétnyilvánítás akkor is szikár, klisészerű marad, és a levélíró azonnal át is tér egy másik kérdésre, a másik rabszolga, Alexis betegségére.¹³⁰ Atticus nagyanyjának halálakor még a kötelező fordulatok is elmaradnak,¹³¹ illetve számos egyéb esetben is, amikor Cicero vagy egy

117 SCHWITTER: *i. m.*, 375.

118 *Uo.*, 377.

119 *Cic. fam.* 7, 1; 7, 26.

120 *Cic. Tusc.* 3, 81.

121 *Cic. fam.* 2, 2.

122 *Cic. fam.* 4, 5.

123 *Cic. fam.* 5, 14–15.

124 *Cic. fam.* 5, 18, 1; 5, 13, 3.

125 *Cic. fam.* 4, 13, 4.

126 Carlin A. BARTON: *Roman Honor. The Fire in the Bones*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 2001, 35.

127 *Cic. fam.* 7, 31, 1.

128 Amanda WILCOX: *Sympathetic Rivals. Consolation in Cicero's Letters*, *The American Journal of Philology*, 2005/2, 237–255, 238.

129 *Cic. fam.* 2, 2.

130 *Cic. Att.* 12, 10.

131 *Cic. Att.* 1, 3, 1.

ismerős haláláról tudósítja Atticust, vagy tőle értesül efféle hírről, a hangvétel szikár és távolságtartó marad.¹³²

A levélíró, illetve címzettet igazán súlyosan érintő halálesetkor a részvétnyilvánítás és a *consolatio* nyilvánvalóan nem szorítkozhatott a bevett közhelyekre – legeklatánsabb példája ennek Tullia halála, amire a levél*corpus* négy *epistulája* vonatkozik,¹³³ illetve Cicerónak Titushoz írott egyik *consolatiós* levele.¹³⁴ A Titushoz írott levélben Cicero Titus fiainak halála feletti részvétét fejezi ki, vagyis a levél tipikusan a *consolatio mortis* kategóriájába tartozik, mivel azonban a címzett személye és politikai szerepe pontosabban nem azonosítható – feltehetőleg Kr. e. 52/51-ben működött *legatus*ként –, így a levélben foglalt, esetlegesen személyesebb hangvételű utalások is nehezebben hallhatók ki.¹³⁵ Nem zárható ki, hogy Cicero sem állt közelebbi kapcsolatban a levél címzettjével – hiszen Titus fiainak neve nem kerül említésre –, tehát a levél feltehetőleg az *amicitia* fenntartása *officium* diktálta megnyilvánulásának tekinthető.¹³⁶

A jogtudós barát, Servius Sulpicius által nem sokkal Tullia halála után Cicerónak írott *consolatiós* levele¹³⁷ az említett Titus-levélnél jóval kevésbé sematikus, vagyis a levelezőpartnerek közötti személyes kapcsolat okán személyre szabottabb hangvételű, amint ennek rezonanciáját Cicero válaszleveléből is kiolvashatjuk.¹³⁸ A fordulat, amellyel Sulpicius jelzi Cicero számára, hogy a *consolatiós* érvekkel a címzettnek aligha mond újat, legfeljebb gyásza közepette segít számára az argumentumokat összegyűjteni, világosan mutatja, hogy a levelezőpartnereket nem alá-fölérendeltségi viszony, hanem egyenrangú *familiaritas* köti össze.¹³⁹ Az egykor virágzó, de immáron romba dőlt városok képe, amellyel Sulpicius mint a mulandóság mint *necessitas naturae* metaforájával él,¹⁴⁰ kellő distanciát teremt a személyes gyászélményhez, így a *consolatio* semmiképp sem válik tapintatlanná vagy tolakodóvá, de mégis lehetővé teszi a *consolator* számára, hogy a minden létező közös sorsa feletti megnyugvásra (*meminisse te hominem esse natum*) intse a *consolandust*. A városok metaforája nyilvánvalóan egyfajta – a mulandóságot fegyelmezetten viselő bölcs képének – önreprezentációja is, ami azonban az *amicitia* és a *gratia* etikettje által megszabott keretek között marad.¹⁴¹

Lucius Luceius szintén Tullia halála után írt *consolatiós* levelet Cicerónak – a levél maga nem maradt ránk, de tartalma a címzett válaszából rekonstruálható.¹⁴² Eszerint a levél pontos egyensúlyt tartott a filozófiai okfejtés (*prudentia*) és a személyes hangvételű vigasztalás (*benevolentia*) között, anélkül, hogy – az egyenrangú, hiszen *consularis* felek közötti viszonyhoz nem illő – *admonitiós* jelleget öltött volna.¹⁴³ Azon stratégiát,

132 SCHWITTER: *i. m.*, 378.

133 Cic. *fam.* 4, 5; 4, 6; 5, 14; 5, 15.

134 Cic. *fam.* 5, 17.

135 SCHWITTER: *i. m.*, 379.

136 WILCOX: *i. m.*, 241.

137 Cic. *fam.* 4, 5.

138 Cic. *fam.* 4, 6.

139 SCHWITTER: *i. m.*, 380.

140 Cic. *fam.* 4, 6, 4.

141 WILCOX: *i. m.*, 247.

142 Cic. *fam.* 5, 13.

143 SCHWITTER: *i. m.*, 381.

miszerint a levél címzettje nem szorul vigaszra, illetve tanácsra, Cicero is több *consolatiós* levelében alkalmazta – így például a Pharsalus óta önkéntes száműzetésben élő M. Marcellusnak¹⁴⁴ és a feleségét gyászoló Brutusnak írottban¹⁴⁵ –, ezzel világossá téve, hogy a *consolator* és a *consolandus* egyenrangú „tárgyalási” pozíciót foglal el. Az ún. *argumenta consolatoria* csak utalásokon és *praeteritió*kon keresztül érvényesültek.¹⁴⁶

Ezen – a társadalmi érintkezés konvencióit tiszteletben tartó – *consolatiós* tónuson kívül azonban megjelennek a levelekben más hangsúlyok is: Brutus Tullia halála kapcsán Cicerónak írott levele túl direkt és tapintatlan lehetett,¹⁴⁷ ugyanis Cicero válaszlevelében Brutus részéről megnyilvánuló *accusatió*t és *obiurgatió*t említ, ami nemhogy enyhítette, hanem éppenséggel elmélyítette fájdalját és gyászát.¹⁴⁸ (Brutus leveleinek stílusa eleve nem volt túl tapintatos, hiszen Cicero több alkalommal is panaszkodott Atticusnak a levelekben megnyilvánuló *contumacia* és *arrogantia* miatt.¹⁴⁹) Az antik levél „etikettje” okán Brutusnak nyilván fokozottan ügyelnie kellett volna a Tullia halálakor írott levél hangvételére, hiszen épp a tapintat és a kódolt fogalmazásmód volt hivatott arra, hogy a *consolator* és *consolandus* közötti nem rangbeli, hanem lélektani egyenetlenséget elsimítsa.¹⁵⁰

A gyász miatti vigasznyújtás kötelező tapintata azonban a gyász elhúzódása esetén eltérő hangvételt követelt meg. Tekintettel arra, hogy a férfiak esetén a társadalmi megítélés a római erényekkel és szigorral nem tartotta összeegyeztethetőnek a túlságosan hosszú gyászt és az egyént a társadalmi kötelezettségektől elvonó félrevonulást (azt *muliebritas*nak, illetve *effeminitas*nak minősítve¹⁵¹), a gyász elhúzódása esetén indokoltnak és helyénvalónak minősült a *dehortatio* és *obiurgatio*, amivel a közéleti helytállásra buzdították a gyászolót.¹⁵² Így például Sulpicius is finoman intette Cicerót attól, hogy a Tullia halála feletti búskomorság miatt hosszabban elvonuljon, illetve távolmaradjon Rómától,¹⁵³ Atticus ugyanakkor pontosan tájékoztatta barátját a közvélemény elmarasztaló ítéletéről amiatt, hogy az ennyire átadta magát a gyásznak,¹⁵⁴ és határozottan felszólította, hogy térjen vissza a közéletbe.¹⁵⁵

Atticus hamarosan kénytelen volt belátni, hogy Cicero esetében a szokásos *consolatiós* toposzok hatástalanok maradnak, s így tanácsa immáron arra irányult, hogy – még ha a gyászt nem is sikerült feldolgoznia – folyamodjon a *dissimulatio doloris* eszközhöz, vagyis a külvilág felé igyekezzék azt leplezni, nehogy reputációját további

144 Cic. *fam.* 4, 8, 1.

145 Cic. *Br.* 9, 1.

146 SCHWITTER: *i. m.*, 383.; Hubert ZEHNACKER: *Officium consolantis. Le devoir de consolation dans la correspondance de Cicéron, de la bataille de Pharsale à mort de Tullia*, Revue des Études Latines, 63. köt., 1985, 69–86.

147 WILCOX: *i. m.*, 251.

148 Cic. *Br.* 9, 1.

149 Cic. *Att.* 6, 3, 7.

150 SCHWITTER: *i. m.*, 385.

151 Cic. *Tusc.* 3, 36; Rudolf KASSEL: *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, C. H. Beck, München, 1958, 55. és köv.; 88.

152 Cic. *fam.* 4, 5, 6.

153 Cic. *fam.* 5, 14, 1–2.

154 Cic. *Att.* 12, 20, 1; 12, 21, 5; 12, 40, 2.

155 Cic. *Att.* 12, 41, 3; SCHWITTER: *i. m.*, 386.

veszélynek tegye ki.¹⁵⁶ Hasonló, sőt, akár programszerűnek is tekinthető *consolatio*s vagy legalábbis – a címzett hiúságára is apelláló – önképmegőrzési felhívást fogalmazott meg Sulpicius említett levele is, amely egyenesen arra szólította fel a barátot: ne feledkezzék meg róla, hogy ő Cicero (*noli te oblivisci Ciceronem esse*).¹⁵⁷

Cicerót Tullia halálán kívül egyetlen esemény, Kr. e. 58-ban bekövetkezett száműzetése taszította ilyen mély depresszióba – amint azt az *exiliumból* írott levelek világosan mutatják –, ami felsőbb osztályoktól elvárt militáns fegyelmet ethosszá emelő római közvélemény szemében szinte már az ép elmeállapot elvesztésével volt határos,¹⁵⁸ ezért Atticus – akárcsak a száműzetés idején – kénytelen volt Cicerót józanságra inteni, és barátját visszatartani saját *existimatio*jának rombolásától.¹⁵⁹ Megjegyzendő, hogy a figyelmeztetést (*amicissime monere*¹⁶⁰) maga Cicero is a barátok kötelezettségeként határozta meg a *Laeliusban*.¹⁶¹

A racionális *consolatio* helyét egyfajta empatikus *societas aegritudinis* vette át, amikor Atticus társaságával igyekezett vigaszt nyújtani a gyászoló Cicerónak.¹⁶² Sulpicius kapcsán Cicero is hangot adott azon érzésének, hogy barátja társasága jobban enyhíti gyászát, mint leveleinek érvelése,¹⁶³ hiszen a Titusnak írott *consolatio*s levélben maga is elismerte, miszerint korántsem biztos benne, hogy racionális vigaszérvei célt érnek a levél címzettjénél.¹⁶⁴

Alighanem Cicero maga is fontolgatta leveleinek, illetve azok egy részének kiadását – nyilván alapos átnézés, megrostálás, stilizálás és tartalmi „korrekciók” után. Erre azonban nem került sor, s hogy – egy-két kivételtől eltekintve nem publikálásra, hanem csupán a címzettnek szánt – leveleit mások gyűjtötték össze és adták ki, nagyban hozzájárult azok őszinte, hamisítatlan tartalmának és hangvételének megőrzéséhez. Hogy a levelek, még a magántermészetű levelek is az imázsépítés integráns részét képezték, tényként fogadható el, hiszen nem csupán Cicero fontolgatta levelezése összegyűjtését és részbeni publikálását,¹⁶⁵ hanem Caesar¹⁶⁶ és Varro is.¹⁶⁷ Biztosra vehetjük ugyanakkor, hogy azon levelek, amelyek a fentebbi elemzés elsődleges tárgyát képezték, mivel Cicero legszemélyesebb családi és baráti viszonyaiba, legbelsőbb érzésvilágába nyújtanak bepillantást, nem szerepelhettek – sem általa, sem Atticus által – a publikálásra szánt *epistulák* között. Mivel azonban a *levélcorpus* jelentős része Petrarca által, illetve az ő korában felfedezésre került, a levelek révén szerzőjük olyan mélységben válik megismerhetővé számunkra, mint a klasszikus antikvitás egyetlen más *auctora* vagy politikusa sem.

156 Cic. *Att.* 12, 21, 1.

157 Cic. *fam.* 4, 5, 5.

158 Sen. *brev.* 5; Plut. *Cic.* 41.

159 Cic. *Att.* 3, 10, 2–3; 3, 11, 2; 3, 12, 2; 3, 13, 2; 3, 15, 1–2.

160 Cic. *Att.* 7, 1, 2; 7, 26, 2.

161 Cic. *Lael.* 44. 88. és köv.

162 Cic. *Att.* 12, 16; KASSEL: *i. m.*, 5; SCHWITTER: *i. m.*, 389.

163 Cic. *fam.* 4, 6, 1. 3.

164 Cic. *fam.* 5, 16, 6.

165 Cic. *Att.* 16, 5, 5.

166 Suet. *Caes.* 55, 1; Gell. 17, 9.

167 GRILLO: *i. m.*, 656.

Irodalomjegyzék

1. Han BALTUSSEN: *Cicero's Consolatio ad se. Character, Purpose and Impact of a Curious Treatise = Greek and Roman Consolations: Eight Studies of a Tradition and its Aftermath*, szerk. Han BALTUSSEN, Classical Press of Wales, Swansea, 2013.
2. Carlin A. BARTON: *Roman Honor. The Fire in the Bones*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 2001.
3. Jacques-Emmanuel BERNARD: *La sociabilité épistolaire chez Cicéron*, Honoré Champion, Paris, 2013.
4. Pierre BOYANCÉ: *L'apothéose de Tullia*, Revue des Études Anciennes, 46. köt., 1944, 179–184.
5. Teresa CARP: *Two Matrons of the Late Republic*, Women's Studies 1981/8, 189–200.
6. Jo-Marie CLAASSEN: *Documents of a Crumbling Marriage. The Case of Cicero and Terentia*, Phoenix, 50. köt., 1996/3–4, 208–232.
7. Patricia A. CLARK: *Tullia and Crassipes*, Phoenix, 45. köt., 1991, 28–38.
8. John H. COLLINS: *Tullia's Engagement and Marriage to Dolabella*, Classical Journal, 47. köt., 1951, 164–168.
9. Suzanne DIXON: *Family finances: Tullia and Terentia = The family in ancient Rome. New Perspectives*, szerk. Beryl RAWSON, Croom Helm, London–Sydney, 1986, 93–120.
10. Walter ENGLERT: *Fanum and Philosophy: Cicero and the Death of Tullia*, Ciceroniana On Line I/1, 2017, 41–66.
11. Emiel EYBEN: *Fathers and Sons = Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, szerk. Beryl RAWSON, Oxford University Press, Oxford, 1991, 114–143.
12. Luca GRILLO: *Reading Cicero's ad Familiares 1 as a Collection*, The Classical Quarterly 2015/2, 655–668.
13. Judith P. HALLETT: *Fathers and Daughters in Roman Society: Women and the Elite Family*, Princeton University Press, Princeton, 1984.
14. Rudolf KASSEL: *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, C. H. Beck, München, 1958.
15. Kasimir KUMANIECKI: *Die verlorene Consolatio des Cicero*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 1968/4, 27–47.
16. Thomas N. MITCHELL: *Cicero, the senior statesman*, Yale University Press, New Haven, 1991.
17. Torsten PETERSSON: *Cicero*, University of California Press, Berkeley, 1920.
18. Beryl RAWSON: *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
19. Raphael SCHWITTER: *Der tröstende Freund. Epistolares Rollenbild und kommunikative Verhaltensweise in Ciceros Epistulae ad familiares*, Ciceroniana On Line I/2, 2017, 369–394.
20. David Roy SHACKLETON BAILEY: *Cicero*, Duckworth, London, 1971.
21. Thomas SPÁTH: *Cicero, Tullia, and Marcus: Gender-Specific Concerns for Family Tradition? = Children, Memory, and Family Identity in Roman Culture*, szerk. Véronique DASEN, Thomas SPÁTH, Oxford University Press, Oxford, 2010, 147–172.
22. Susan TREGGIARI: *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*, London, 2007.

23. Peter WHITE: *Cicero in Letters. Epistolary Relations of the Late Republic*, Oxford University Press, Oxford, 2010
24. Amanda WILCOX: *Sympathetic Rivals. Consolation in Cicero's Letters*, *The American Journal of Philology*, 2005/2, 237–255.
25. Hubert ZEHNACKER: *Officium consolantis. Le devoir de consolation dans la correspondance de Cicéron, de la bataille de Pharsale à mort de Tullia*, *Revue des Études Latines*, 63. köt., 1985, 69–86.